

Recenzja rozprawy doktorskiej ks. mgr Volodymyra Saharova, *Zwiększenie wpływów państwowych na Rosyjską Cerkiew Prawosławną w latach rządów Katarzyny Wielkiej w kontekście długoterminowych skutków synodalnej reformy Piotra Wielkiego*, napisanej w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie pod kierunkiem prof. dr hab. Janusza T. Maciuszko.

Rozprawa doktorska ks. mgr Volodymyra Saharova *Zwiększenie wpływów państwowych na Rosyjską Cerkiew Prawosławną w latach rządów Katarzyny Wielkiej w kontekście długoterminowych skutków synodalnej reformy Piotra Wielkiego* (Warszawa 2020, ss. 283) powstała w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie pod kierunkiem prof. dr hab. Janusza T. Maciuszko.

Ocena celów i hipotez badawczych oraz konstrukcji pracy.

Autor postawił sobie za cel przedstawienie dziejów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w okresie synodalnym ograniczonym czasowo od jego wprowadzenia w 1721 roku do końca panowania Katarzyny II (1796). Formalny zakres czasowy pracy, zawarty w tytule, nie budzi zastrzeżeń. Losy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej miały w tym czasie swoją specyfikę. Kolejne reformy synodalne w Rosji wprowadzone przez jej panujących doprowadziły do podporządkowania się Cerkwi władzy państwowej. Ks. Volodymyr Saharov sformułował cel swojej dysertacji, jako przeprowadzenie wszechstronnej analizy procesów, które dokonywały się w Rosji i w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w ciągu XVIII stulecia, od początków panowania Piotra Wielkiego do końca rządów Katarzyny II, w kontekście długofalowych skutków reformy synodalnej Piotra I w Cerkwi Rosyjskiej. Cel, choć jasno sformułowany, powinien być wyeksponowany we wstępie wraz istotnymi pytaniami badawczymi: sens reform synodalnych i ich modyfikację za poszczególnych carów oraz ich wpływ na życie Cerkwi, państwa i społeczeństwa.

Tytuł rozprawy, chociaż jest zrozumiały, po zapoznaniu się z treścią rozprawy powinien mieć uproszczoną formę, por.: *Skutki synodalnej reformy Piotra Wielkiego na położenie Cerkwi Prawosławnej w Rosji do końca XVIII wieku*. Rozprawa doktorska składa się ze wstępu, trzech obszernych merytorycznych rozdziałów, zakończenia, spisu dokumentów i aktów prawnych, wykazu publikacji i wydawnictw periodycznych, wykazu literatury oraz streszczeń w języku polskim, rosyjskim i angielskim. Wymieniony spis dokumentów i aktów prawnych, wykaz publikacji i wydawnictw periodycznych oraz wykaz literatury można było zamieścić w jednej części nazwanej bibliografia: z wykazem źródeł i literatury. Streszczenia w języku polskim i angielskim wymagają korekty stylistycznej i nie do końca są tożsame z wersją rosyjską.

Ocena wykorzystanych źródeł i literatury.

Oceniając wykorzystaną literaturę stwierdzam, że doktorant pominął kilka istotnych opracowań do poznania położenia Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w XVIII wieku. W pracy nie uwzględniono prac poświęconych między innymi postaci biskupa białoruskiego Jerzego Konisskiego¹ i diecezji białoruskiej w okresie próby jej likwidacji, jedyne w granicach

¹ Podstawowe materiały archiwalne i opracowania o biskupie Jerzym Konisskim, por.: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Фонд Інституту рукопису, ДА/п. 90, 91, 207, 309; Российский государственный архив древних актов, Ф. 168. Оп. 1. Ед. хр. 237; Российская государственная библиотека, Отдел Рукописей, Москва, Ф. 152. № 130; Российская национальная библиотека, Отдел Рукописей, Санкт-Петербург, Ф. 73. Ед. хр. 320; Ф. 573. № 215; Biblioteka ksiąg Czarotorskich w Krakowie, nr 754, k. 132-142; Филарет (Гумилевский), *Обзор русской духовной литературы*, т. 2. Харьков 1861, с. 366-369; М. Г. Павлович, *Георгий Конисский, архиеп. Могилевский*, „Христианское чтение”, 1873, № 1, с. 1-46; М. Г.

Rzeczypospolitej biskupstwa prawosławnego². Powyższe publikacje byłyby pomocne w opracowaniu zagadnienia wykorzystania prawosławia do prowadzenia polityki zagranicznej Rosji. Ponadto nie uwzględniono prac takich historyków, jak Aleksy Deruga³, Eugeniusz Sakowicz⁴, Władysław Serczyk⁵, Władysław Tomkiewicz⁶, Antoni Mironowicz⁷ czy F. I. Titow⁸.

Павлович, *Критико-библиографический обзор слов и речей Георгия Конисского*, „Христианское Чтение”, 1873, № 7, с. 406-424; М. О. Коялович, *Деятельность Георгия Конисского после 1-го раздела Польши*, „Христианское чтение”, 1873, № 1, с. 309-339; А. И. Георгиевский, *Проповеди Георгия Конисского*, архиеп. Могилевского, „Труды Киевской Духовной Академии”, 1893, № 1, с. 133-143; Н. А. Колосов, *Георгий Конисский*, архиеп. Белорусский, Москва 1895; Д. К. Вишневецкий, *Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст.*, Киев 1903; А. С. Пушкин, *Собрание сочинений Георгия Конисского*, архиеп. Белорусского, изд. прот. И. Григоровичем, Санкт-Петербург 1835; М. В. Кашуба, *Георгий Конисский*, Москва 1979; М. В. Кашуба, *Георгій Кониський - світогляд та віхи життя*, Київ 1999; І. Грыгаровіч, *Беларуская ієрархія*, Минск, 1992; А. А. Мельников, *Путь непечален. Ист. свидетельства о святости Белой Руси*, Минск 1992; *Служба свт. Георгию. Житие. Акафист*, Могилев 1995; В. Н. Дышиневиц, *Георгий Конисский - защитник Православия*, „Праваслаўе”, 1997, № 5, с. 26-36; Б. В. Носов, *Русская политика в диссидентском вопросе в Польше 1762-1766 гг.*, [в:] *Польша и Европа в XVIII в.: Междунар. и внутр. факторы разделов Речи Посполитой*, Москва 1999, с. 20-101; *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (С древнейших времен до конца XVII в.)*: монография, Отв. ред. Э. Д. Днепров, Москва 1989; М. Буглаков, *Преосв. Георгий Конисский*, архиеп. Могилевский, Минск 2000.

² Na temat dziejów biskupstwa białoruskiego por.: С. Г. Рункевич, *Краткий исторический очерк 100-летия минской епархии*, Минск 1893; А. П. Сапунов, *Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века*, Витебск, 1889; *Могилевская епархия. Историко – статистическое описание*, Могилев 1905; А. Лапински, *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описание*, т. I, вып. III, Могилев 1906; А. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008; tenże, *Biskupi mohylewscy Józef i Hieronim Wołczańscy*, [w:] *Wiara i poznanie. Księga pamiątkowa dedykowana Jego Eminencji Profesorowi Sawie Hrycuniakowi*, Białystok 2008, s. 399-417.

³ A. Deruga, *Kościół prawosławny a sprawa „buntu” w 1789 roku we wschodnich województwach Rzeczypospolitej*, Wilno 1938; tenże, *Walka z rusyfikacją kościoła prawosławnego w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego (1788-1792)*, „Ateneum Wileńskie”, t. II, Wilno 1936; tenże, *Piotr Wielki a unia i unia kościelna 1700-1711*, Wilno 1936.

⁴ E. Sakowicz E, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1935; *Kościuszkowski a Kościół prawosławny*, Warszawa 1936.

⁵ W. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1972; *Katarzyna II carowa Rosji*, Warszawa 1997; tenże, *Konisski Georgij (Jerzy)*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. XIII, Wrocław-Warszawa 1967-1968; tenże, *Melchizedek Znaczko-Jaworski i monaster motreniński przed koliszczyną*, „Studia Historyczne”, Warszawa 1968; tenże, *Piotr I Wielki*, Wrocław 1990.

⁶ W. Tomkiewicz, *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej 1596-1795*, „Przegląd Powszechny”, t. CIC, Kraków 1921-1922.

⁷ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596-1918)*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, pod red. K. Leśniewskiego i J. Leśniewskiej, Lublin 1999; tenże, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, [w:] *Ziemie północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815*, pod red. M. Biskupa, Warszawa – Toruń 1996; tenże, *Diecezja białoruska w latach 1697-1772*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 19, Białystok 2003; tenże, *Jerzy Konisski, biskup mohylewski*, Białystok 2017.

⁸ Ф. И. Титов, *Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII - XVIII вв.*, т. I, ч. 1: *Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии*, Киев 1905; tenże, *Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв.*, т. II, ч. 1: *Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII-XVIII вв.*, Киев 1905; tenże, *Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII-XVIII вв. (1654-1795 г.)*, т. I, ч. 2, Киев 1907; tenże, *Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв.*, т. II, ч. 2: *Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII-XVIII вв. Книга первая второй половины тома*, Киев 1907; tenże, *Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв.*, т. III, ч. I, Киев 1916.

Doktorant wykorzystał szeroką bazę źródłową. Pomimo tego Opiniowany powinien szczegółowo zapoznać się z dokumentami opublikowanymi w *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. II, Вильно 1867; т. IV, Вильно 1878; т. V, Вильно 1871; т. VI, Вильно 1869; т. VII, Вильно 1865; т. XI, Вильно 1890; *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, ч. 1, т. II, *Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.: Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский (1759-1771)*, Киев 1864; ч. 1, т. III, Киев 1864; ч. 1, т. IV, Киев 1871; *Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской*, под. ред. Созонова, т. XVI, Витебск 1885; *Описание документов западно-русских униатских митрополитов 1596-1701*, т. I, Санкт-Петербург 1897; *Описание документов западно-русских униатских митрополитов 1701-1839*, т. II, Санкт-Петербург 1907; *Сборник документов, уясняющих отношение латино-польской пропаганды к православию*, вып. 2, Вильно 1867.

Ze źródeł rękopiśmiennych proponowałbym uwzględnić jeszcze dokumenty w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, Dział Rękopisów, Kronika miasta na Białej Rusi Mohylewa (...) Michała Trubnickiego, F 21-712; Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie: nr-y: 144, 754, 846, 884, 957, 1792, 1796; Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie: Oddział Rękopisów, f. 48, nr 32790 oraz zbiory w Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas w Wilnie: f. 1280, op. 1, nr 2128.f. 459, op. 2, nr 878, 935; Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге, кол. 52, оп. 2, карт. 14, nr. 3; оп. 1, nr. 359; Российский государственный архив древних актов, Москва, Ф. 168. Оп. 1. Ед. хр. 237; Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург, ф. 823, оп. 1, nr. 616; Российская государственная библиотека, Отдел Рукописей, Москва, Ф. 152. № 130; Российская национальная библиотека, Отдел Рукописей, Санкт-Петербург, Авт. П. Дубравского, nr. 127, 150; Ф. 73. Ед. хр. 320; Ф. 573. № 215; Ф. IV, № 768; Центральный Государственный Исторический Архив России, Санкт-Петербург, ф. 834. оп. 2, nr. 1798; Центральна наукова бібліотека Академії наук України в Києві, ф. VIII, nr. 47m/95. Analiza archiwalna tych zbiorów mogłaby w istotny sposób wzbogacić materiał faktograficzny i wpłynęłaby na zawarte w rozprawie wnioski końcowe.

Ocena merytoryczna poszczególnych rozdziałów rozprawy doktorskiej. Przejdźmy do analizy treści poszczególnych rozdziałów rozprawy doktorskiej. We wstępie autor omówił konstrukcję rozprawy i motywy jej podjęcia. Konstrukcja pracy nie budzi istotnych zastrzeżeń.

Rozdział pierwszy został poświęcony rozważaniom nad synodalną reformą w 1721 roku. Doktorant zwraca uwagę na polityczne przyczyny jej wprowadzenia oraz na sytuację wewnątrzcerkiewną, która sprzyjała jej realizacji. Szczególną rolę w uwarunkowaniach politycznych ks. mgr Volodymyr Saharov dopatruje się w wojnie północnej i wojnie prowadzonej przez Rosję z protestancką Szwecją. Przyjmując taki tok rozumowania wpływu zewnętrznej polityki na sprawy wyznaniowe, również konflikty z katolicką Rzeczpospolitą, czy mahometańską Turcją mogłyby być w tym kontekście rozpatrywane. Opiniowany słusznie podkreśla, że w zamysłach Piotra I Rosyjska Cerkiew Prawosławna nie mogła być alternatywną władzą, siłą konserwatywną sprzeciwiającą się reformom prawno-ustrojowym i społeczno-obyczajowym. Cerkiew miała być elementem państwowej struktury, na której czele stał imperator. Interes państwa i samego władcy wydaje się być bardziej istotny aniżeli wojny z innowierczymi sąsiadami. To spowodowało ukształtowanie nowych relacji między „państwem a

Cerkwią”⁹. Zewnętrzna sytuacja wokół Rosji jedynie sprzyjała realizacji polityki wyznaniowej Piotra Wielkiego, a nie ją determinowała. Najlepszym tego dowodem jest postawa imperatora wobec zachowania praw Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej, gdzie występuje on o zachowanie wszelkich jej przywilejów i gwarancję swobód¹⁰. Drugim elementem polityki Piotra Wielkiego był niekonsekwentny stosunek do innowierców. Z jednej strony podkreślanie prawosławnego charakteru Rosji, z drugiej zaś oparcie niektórych reform o model protestancki czy łaciński, np. w edukacji.

Zgadzam się za to z tezą Autora rozprawy, że wprowadzeniu reform synodalnych sprzyjało osłabienie autorytetu Cerkwi, coraz bardziej ulegającej wpływowi władzy świeckiej oraz zaangażowanie się duchowieństwa w strukturach władz państwowych, wykonywujących ich polecenia. Doktorant wykazał się tu dobrą znajomością literatury, która jednoznacznie wskazuje na negatywne skutki reformy na życie religijne i niezależność Cerkwi prawosławnej w Rosji, jej położenie ekonomiczne i miejsce w społeczeństwie.

Trudno się nie zgodzić z ustaleniami Doktoranta o roli duchownych w reformach synodalnych, a zwłaszcza metropolity Stefana Jaworskiego i Teofana Prokopowicza. Obydwaj pochodzili z metropolii kijowskiej i zajmowali najważniejsze stanowiska w synodzie. Metropolita Stefan popierał politykę cara, chwając w swoich tekstach jego wyprawy wojenne. Zgodnie z jego życzeniem dokonał szeregu chirotonii biskupich wykształconych poza Rosją duchownych, zreformował Moskiewską Akademię Duchowną w duchu zachodnim. Starał się jednak przeciwdziałać reformom ustroju Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i wprowadzaniu rozwiązań naśladujących kościoły protestanckie. W 1721 roku, po powstaniu Świętobliwego Synodu Rządzącego, metropolita Stefan został włączony w jego skład. Negatywnie nastawiony do tejsze instytucji, nie uczestniczył w jej pracach. Z kolei Teofan Prokopowicz w roku 1716 został zawezwany przez Piotra Wielkiego do Petersburga. Tam Prokopowicz otrzymał godność biskupa Pskowa, a później arcybiskupa Nowogrodu. Teologiczne poglądy Prokopowicza skłaniały się ku nurtom Oświecenia, a zatem stały w zgodzie z programem reform Piotra Wielkiego. Temu z kolei sprzeciwiało się konserwatywne duchowieństwo prawosławne z Moskwy. Najważniejszym wkładem Prokopowicza w reformy była „Ustawa o duchowieństwie” z 1720 roku. W ten sposób Piotr ustanowił Świętobliwy Synod Rządzący, który zastępował rosyjskiego patriarchę na stanowisku głowy kościoła, czyli organizował Cerkiew na wzór zachodniego Kościoła protestanckiego. W licznych traktatach i kazaniach Prokopowicz bronił carskiego programu reform, jako zgodnego z Oświeceniem.

Doceniając w tym względzie wysiłek badawczy Opiniowanego, a zwłaszcza ukazania motywów podjęcia działalności obu hierarchów w reformie synodalnej, nie mogę zrozumieć całkowicie pominięcia pracy Konstantego Charłampowicza, który podaje konkretne przykłady aktywności duchownych z Kijowszczyzny w reformowaniu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. (por.: K. В. Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, Том 1, Казань 1914). Doktorat podaje też, że korzystał z prac Wiktora Zidowa, ale trudno je znaleźć w przypisach.

⁹ Na problem ten zwracam uwagę w pracy A. Mironowicz, *The Orthodox Church in Tsarist Russia*, [in:] *Russia of the Tsars, Russia of the Bolsheviks, Russia of the New Time*, ed. J. Malicki, Warszawa 2012, s. 7-16; *Państwo i Cerkiew prawosławna w Rosji*, [w:] *Obrazy Rosji i Rosjan w Polsce XIX-XXI wieku. Opinia publiczna. Stosunki polsko-rosyjskie. Pamięć historyczna*, red. E. Kirwił, E. Maj i E. Podgajna, Lublin 2012, s. 71-86. Por. również J. Kazmierczyk, *Zrozumieć Rosję*, Warszawa 2008, s. 50-70.

¹⁰ A. Mironowicz, *Polityka Piotra I wobec Kościoła prawosławnego w Rosji i w Rzeczypospolitej*, [w:] *Cywilizacja Rosji imperialnej*, pod red. P. Kraszewskiego, Poznań 2002.

Kolejny problem badawczy, który znalazł się w recenzowanej rozprawie, dotyczy wpływu objęcia jurysdykcji nad metropolią kijowską przez patriarchat moskiewski na późniejsze reformy synodalne. W zasadzie zgadzam się z tezą, że car uzyskał dodatkowy argument w narzuceniu nowych relacji między władzą państwową a Cerkwią. Dopatrywanie się jednak analogii w roli cesarzy w Bizancjum w polityce cerkiewnej z postawą Piotra Wielkiego wydaje się nieuzasadnione. Przy okazji omówienia kwestii statusu metropolii kijowskiej i roli w niej Gedeona Czetwertyńskiego ks. mgr Volodymyr Saharov pominął wiele opracowań: A. Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997; *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998; *Sylwester Kossow, władca białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999; *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003; *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004; *Serafion Polchowski, władca białoruski*, Białystok 2007; *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008. Przy omawianiu biogramów poszczególnych hierarchów zwracam uwagę na skomplikowane relacje pomiędzy nimi a władzami Rzeczypospolitej, Rosji i Turcji.

Przechodząc do następnej kwestii, brakuje mi szerszego omówienia polityki Piotra I w stosunku do Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej, jakże odmiennej od tej wynikającej z reform synodalnych w Rosji. Od początku swego samodzielnego panowania Piotr I starał się ingerować w sprawy wewnętrzne Polski. Prawo do interwencji dawał mu artykuł IX traktatu Grzymułtowskiego, który upoważniał cara do opieki nad prawosławiem na terenie całej dawnej metropolii kijowskiej. Ratyfikacja tego traktatu przez sejm polski nastąpiła dopiero w 1710 r., kiedy Piotr I uzyskał zdecydowaną przewagę w wojnie północnej. Pod presją Rosji i sytuacji międzynarodowej August II Sas 14 listopada 1705 r. wydał uniwersał, w którym potwierdzał prawa i wolności „wszystkich obywatelów y kapłanów Ritus Graeci w błagocześciwej wierze extra Unionem cum Ecclesia Romana w Koronie Polskiej y Wielkim Księstwie Litewskim będących”¹¹.

Okazja do szerszej interwencji Rosji w sprawy na terenie Rzeczypospolitej nadarzyła już 1707 r. W zajętych przez wojska rosyjskie Mohylewie Piotr Wielki osadził na tamtejszej katedrze nowo wyświęconego biskupa Sylwestra Czetwertyńskiego (1707-1729). Sakrę biskupią Czetwertyński otrzymał z rąk metropolity Barlaama Jasińskiego, który powierzył mu kierowanie diecezją białoruską. Czetwertyńskiemu podlegały jedynie parafie diecezji mohylewsko-mściśławskiej, natomiast nad pozostałymi terenami władzę sprawował metropolita kijowski. Ponadto metropolita riazański Stefan Jaworowski 3 marca 1710 roku nakazał prawosławnym monasterom białoruskim we wszystkich sprawach zwracać się do metropolity kijowskiego Joasafa Krokowskiego¹².

Biskup Sylwester Czetwertyński, dwa lata po objęciu diecezji białoruskiej, usiłował rozciągnąć swoją władzę na całość Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podporządkował sobie archimandrię słucką z monasterem św. Trójcy i bractwem stauropigialnym. Metropolita Joasaf Krokowski zabronił używania przez biskupa tytułu namiestnika generalnego w Wielkim Księstwie Litewskim, jako niezgodnego z tytułem otrzymanym podczas chirotonii. Ostatecznie biskup białoruski zachował swoje uprawnienia jedynie na obszarze zarządzanej diecezji. W stosunku do pozostałych terenów zarząd sprawowali rezydujący poza granicami kraju metropolici kijowscy lub ich pełnomocnicy - władcy perejaśławscy.

¹¹ APOII AN Rosji, Petersburg, kol 52, op. 2, kart. 14, nr 3, k. 1-2.

¹² A. Deruga, *Piotr Wielki a unia i unia kościelna 1700-1711*, Wilno 1936, s. 13.

Konflikt między metropolitą a władcy białoruskim nie wpłynął pozytywnie na położenie społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej. Spór ten pokazuje, że w sprawach należących do kompetencji królów polskich w czasach Piotra I rozstrzygające decyzje zapadały za wschodnią granicą. Ponadto sytuacja biskupa Czetwertyńskiego nie była prawnie uregulowana, albowiem nadal nie posiadał on przywileju królewskiego. Także wojna północna i zniszczenie Mohylewa przez Szwedów nie sprzyjały rozwiązaniu problemów tej diecezji. Z tego powodu pierwsze sześć lat swego urzędowania władcy spędził w rodzinnej Czwertni. Dopiero w 1713 r. biskup Czetwertyński otrzymał przywilej królewski na biskupstwo białoruskie, co umożliwiło mu przeniesienie swej rezydencji do Mohylewa. Wydanie przywileju królewskiego nastąpiło pod wyraźną presją Piotra I.

W polityce Rosji względem Rzeczypospolitej pomagała konstytucja z 1717 r., zabraniająca dysydentom publicznego odprawiania nabożeństw i wznoszenia nowych świątyń. Konstytucja sejmowa pchała prawosławnych i protestantów w ręce zagranicznych protektorów. Nie zwracano przy tym uwagi na to, że prawne ograniczenia uchwalone przez sejm były sprzeczne z postanowieniami traktatu Grzymułtowskiego, przez tenże sejm ratyfikowany. Najbardziej istotną kwestią pozostało uzyskanie przywileju królewskiego na biskupstwo białoruskie. Władcy Czetwertyński od dawna zamierzał uregulować swój status prawny w państwie. Wykorzystując postanowienia traktatu Grzymułtowskiego biskup 1 kwietnia 1720 r. prosił cara o pomoc w uzyskaniu gwarancji na stałe funkcjonowanie biskupstwa białoruskiego, zapewnieniu prawosławnym swobodnego odprawiania nabożeństw i dostępu prawosławnych mieszczan do stanowisk w magistracie, zwróceniu prawosławnym zabranych po roku 1700 świątyń i klasztorów, uchwaleniu ustawy zezwalającej konwersję katolików i unitów na prawosławie, ukaraniu osób przeszkadzających wykonywaniu praktyk religijnych oraz dopuszczeniu biskupów prawosławnych do senatu¹³. Na odpowiedź cara nie trzeba było długo czekać. Piotr I przekazał królowi memoriał o prześladowaniu w Rzeczypospolitej ludności prawosławnej i polecił księciu Dołgorukiemu, aby ten interweniował na dworze Augusta II. Car, korzystając z osłabienia Rzeczypospolitej, 28 listopada 1720 r. wymógł na królu Augustu II przywilej potwierdzający prawo władcy Czetwertyńskiego do katedry mohylewskiej¹⁴. W przywileju zagwarantowano również nietykalność majątków monasterów, bractw i cerkwi parafialnych. Przywilejem tym August II przywrócił swobody wyznaniowe ludności prawosławnej na całym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Piotr I nie pozostał bierny na te wydarzenia. W pismach do Augusta II car wielokrotnie zwracał się z prośbą, aby ten, w myśl zawartego układu, spowodował zaprzestanie prześladowania prawosławnych. Car zobowiązał swego ambasadora Grzegorza Dołgorukiego do osobistego wstawiennictwa u króla w obronie praw Kościoła prawosławnego. Równocześnie tłumacz ambasadora, Ignacy Rudakowski, otrzymał polecenie objechania ziem białoruskich i litewskich w celu znalezienia dowodów świadczących o prześladowaniu prawosławnych. Materiały te miały być wykorzystane przez komisję sejmową powołaną przez króla w tej sprawie. Opracowany raport ambasadora rosyjskiego i listy biskupa Czetwertyńskiego spowodowały, że Piotr Wielki ponownie wystąpił w obronie prawosławia 2 maja 1722 r., grożąc interwencją zbrojną. Car zarzucał królowi polskiemu bierność wobec łamania praw prawosławnych przez stronę unicko-katolicką. W odpowiedzi August II zapewnił cara, że

¹³ *Сборник документов, уясняющих отношение латинско-польской пропаганды к православию*, вып. 2, Вильно 1867, с. 116-120.

¹⁴ *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. XI, Вильно 1980, с. 62.

Rzeczpospolita dotrzyma warunków traktatów międzynarodowych i polecił hetmanowi litewskiemu Ludwikowi Konstantemu Pociejowi, ażeby dopilnował by nigdzie nie wyrządzano krzywd ludności prawosławnej. Car niezadowolony odpowiedzią króla polskiego interweniował w Rzymie. Piotr I polecił swemu kanclerzowi, Gawryle Gołowkinowi, napisać do kardynała Mikołaja Spinoli memoriał o prześladowaniach prawosławnych ze strony katolików. Odpowiedzią na posłanie Gołowkina był apel nuncjusza apostolskiego w Rzeczypospolitej, Wicentego Santiniego, wzywającego duchowieństwo unickie i rzymskokatolickie do zaprzestania nawracania siłą prawosławnych na unię.

Pozytywnie należy ocenić ustalenia ks. mgr Volodymyra Saharova o wyznaniu osób znajdującym się w Świętobliwym Synodzie Rządzącym i dominacji w nim przedstawicieli nieprawosławnych. Nic też dziwnego, że skutkiem ich udziału były ograniczenia majątkowe i prawne duchowieństwa. Autor rozprawy słusznie zwrócił uwagę na rolę w tej polityce takich aktów prawnych, jak „Duchowny Reglament”, zmuszający duchowieństwo do składania przysięgi na wierności carowi i państwu. Omówienie postanowień „Duchownego Reglamentu” i wskazanie na jego skutki na funkcjonowanie Cerkwi prawosławnej w Rosji stanowi jeden z najbardziej nowatorskich fragmentów rozprawy. Autor oparł się głównie na jego postanowieniach i przeprowadził gruntowną naukową analizę tego podstawowego aktu prawnego regulującego relacje między państwem a Cerkwią. W konsekwencji władza uzyskała realny mechanizm wpływów na Rosyjską Cerkiew Prawosławną, od czasów Teofana Prokopowicza do lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Ks. mgr Volodymyr Saharov w swej analizie wykazał się doskonałą znajomością teologii prawosławnej, praktyki liturgicznej oraz tradycji cerkiewnej. Dzięki tym umiejętnościom autorowi rozprawy udało się w sposób kompetentny omówić konsekwencje wprowadzenia tych postanowień na życie religijne i funkcjonowanie Cerkwi. Ten fragment rozprawy uzupełniłbym o cenny artykuł G. Bykovskaia, V. Chernykh, E. Miroshnichenko, *State and Church authorities: cooperation or opposition? (at the example of relations in the Voronezh diocese in the late XVII-early XVIII centuries.)*, „Orthodoxi Evrópi. Studia do dziejów Kościoła prawosławnego w Europie Wschodniej”, Rocznik Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej UwB, vol. 2, Białystok 2019, s. 57-76.

Kolejny rozdział został poświęcony wzajemnym relacjom pomiędzy państwem a Cerkwią w latach 1725-1761. Ten specyficzny okres, pomiędzy wprowadzeniem reform synodalnych przez Piotra Wielkiego a szczególnym wielkim wpływem władzy państwowej na Rosyjską Cerkiew Prawosławną za panowania Katarzyny II, charakteryzował się zróżnicowanym podejściem imperatorów do aktu z 1721 roku. Autor doskonale scharakteryzował zróżnicowaną politykę Katarzyny I, Piotra II, Anny, Ioana VI i Piotra III odnośnie reform synodalnych i wpływu na nią jej zwolenników i przeciwników w otoczeniu dworu. Docenić też należy wysiłek Doktoranta przy ocenie roli Teofana Prokopowicza w utrzymaniu reform synodalnych po śmierci Piotra I i określeniu wpływu na życie religijne Wielkiej Tajnej Rady. Podkreślić również należy determinację ks. mgr Volodymyra Saharova w wyjaśnieniu tematu motywów podziału Świętobliwego Synodu Rządzącego na dwa departamenty i określeniu roli w nich poszczególnych duchownych (Teofana Prokopowicza, Teofilakta Lopatinskiego, Atanazego Kondoida i Ignacego Smoły) i świeckich (Aleksego Baskowa, Cyryla Cziczerina, Iwana Topilskiego, Longina Szczerbaczewa, Aleksego Władykina). Większość z nich było mianowanych przez Piotra Wielkiego i było zdecydowanymi zwolennikami reform synodalnych o charakterze prozachodnim. Krótkie rządy małoletniego Piotra II (1727-1730) i nominalne przeniesienie życia politycznego do Moskwy nie zmieniły sytuacji. Próby podniesienia prestiżu i niezależności Cerkwi za jego panowania zakończyły się niepowodzeniem. Opiniowany

doskonale przedstawił okoliczności towarzyszące tym procesom. Jego rozprawa doktorska pozwala lepiej zrozumieć politykę Rosji wobec prawosławia w krajach sąsiednich, np. w Rzeczypospolitej.

Szczególnie odnosi się to do czasów rządów Anny Ioanówny (1730-1740) i Ioana VI Antonowicza (1740-1741) przy regencji Ernesta Birona a następnie Anny Leopoldówny. W sytuacji wewnętrznej Rosji uchwalenie w 1730 roku „Kondycji” dało dodatkowe możliwości podporządkowania Cerkwi władzy carskiej. Dobrze, że Opiniowany zwrócił uwagę na „sakralność władzy” (s. 128). To wówczas zaczęto traktować imperatora jako obrońcę państwa i wiary prawosławnej, co w przypadku braku patriarchy dawało panującemu dodatkowy autorytet i prawo do kontroli nad Cerkwią. Polityka Anny Ioanówny i związanych z nią faworytów doprowadziła do silniejszego podporządkowania jej władzy Cerkwi i prześladowania nieposłusznych duchownych, w tym i biskupów. Z analizy opisanej polityki carycy wynika, że Anna Ioanówna traktowała Cerkiew prawosławną koniunkturalnie, wykorzystując ją do wzmocnienia swojej władzy, ale nie dbała o jej rozwój i misję.

Niewiele uwag mogę poczynić do kolejnego podrozdziału – o wzmocnieniu ustroju synodalnego w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w latach panowania Elżbiety Pietrownej. Zgadzam się z opinią Doktoranta, co do religijności imperatorowej Elżbiety i jej intencji w sprawie utrzymania synodalnego ustroju. Szkoda, że Doktorant nie wskazał na negatywne skutki polityki imperatorowej do prawosławia w krajach sąsiednich. Dwulicowa polityka Rosji prowadzona wobec prawosławnych w Mołdawii, opisana przez ks. mgr Volodymyra Saharova w poprzednim podrozdziale, miała podobny charakter w przypadku „jedinowierców” w Rzeczypospolitej. Jakże znamienne i bezskuteczne były próby uzyskania pomocy w Peterburgu przez władcy białoruskich. Elżbieta Piotrowna interesowała się położeniem ludności prawosławnej jedynie w kontekście interesów politycznych Rosji. (Por.: A. Mironowicz, *Biskupi mohylewscy Józef i Hieronim Wolczańscy*, [w:] *Wiara i poznanie. Księga pamiątkowa dedykowana Jego Eminencji Profesorowi Sawie Hrycuniakowi*, Białystok 2008, s. 399-417). Rozdział ten posiada duże walory poznawcze i w znacznym stopniu decyduje o ostatecznej pozytywnej ocenie całej rozprawy.

Problem polityki państwa wobec Cerkwi za panowania Piotra III był wielokrotnie poruszony w literaturze historycznej i należy go rozpatrywać w szerszym kontekście prowadzonej przez władze carskie polityki wyznaniowej. Imperator otaczał się ludźmi pochodzenia niemieckiego wyznania luterńskiego i sam był postrzegany jak luteranin. Ks. mgr Volodymyr Saharov słusznie zwraca uwagę na znaczenie ukazu Piotra III z 16 lutego 1762 roku dającego podstawę do sekularyzacji dóbr cerkiewnych. Ukaz ten zakazywał przyjmowania nie tylko unitów do monasterów, ale nakazywał ponowne udzielanie sakramentów przy przyjmowaniu prawosławnych mnichów do monasterów z takich krajów jak Grecja, Wołoszczyzna, Gruzja, Mołdawia czy Polska.

Drugim istotnym dla problematyki rozdziałem pracy jest omówienie polityki Katarzyny II odnośnie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w kontekście ustroju synodalnego. Z przedstawionej analizy wynika, że imperatorowa nie zmieniła polityki ustalonej przez Piotra Wielkiego, a znacznie ją wzmocniła, doprowadzając do dalszego osłabienia Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Według Opiniowanego Katarzyna Wielka znacznie ograniczyła wpływy duchowieństwa w państwie, rolę duchownych w jego strukturach i oddziaływanie na wiernych. Zgadzam się z tym poglądem, ale należałoby go udokumentować kilkoma przykładami, których nie znajdujemy w pracy.

Akceptuje również konkluzję ks. mgr Volodymyra Saharova o decydującej roli ukazu z 26 lutego 1764 roku o sekularyzacji ziemi cerkiewnej, która ograniczyła samodzielność

ekonomiczną Cerkwi. Ukaz ten wpłynął nie tylko na wewnętrzną politykę Rosji, ale doprowadził do rozszerzenia jej wpływów na tereny znajdujące się poza jej granicami, a należącymi uprzednio do metropolii kijowskiej. Proponuję pracę uzupełnić o dane z następujących opracowań: A. Mironowicz, *Refleksje nad Komisją naznaczoną w Warszawie z okazji żalów dyzunitów*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 29, Białystok 2008, s. 213-228. A. Mironowicz, *Rejestr monasterów i cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 30, Białystok 2008, s. 191-210; tenże, *Diecezja Białoruska w XVII-XVIII wieku*, Białystok 2009.

Zgadzam się z opinią Doktoranta, że rozszerzenie kompetencji ober-prokuratora Świętobliwego Synodu Rządzącego było elementem pogłębienia się wpływu państwa na Cerkiew prawosławną. Stwierdzenie Opiniowanego o dopuszczeniu przez imperatorową świeckich do kontroli nad duchowieństwem powinno być udokumentowane. Ową kontrolę nad duchowieństwem znajdujemy w działalności Aleksego Kozłowskiego, Piotra Czebyszewa, Sergiusza Akczirina, a zwłaszcza Iwana Melissino, który wpłynął w istotny sposób na szkolnictwo cerkiewne i obrzędowość. Kilka przykładów jego ingerencji w sprawy cerkiewne są podane dopiero w kolejnym podrozdziale.

Nie do końca zgadzam się z poglądem ks. mgr Volodymyra Saharova co do miejsca poszczególnych duchownych w Cerkwi. Według Opiniowanego zależały one nie od ich zasług, a od bliskości kontaktów z Katarzyną II. Caryca wymagała od duchowieństwa bezwzględnego posłuszeństwa i tym głównie kierowała się przy mianowaniu przewodniczącego Świętobliwego Synodu Rządzącego. Tak było w przypadku biskupa Dymitra Seczenowa, biskupa petersburskiego Gabriela Kremienieckiego czy Gabriela Petrowa, metropolity nowogrodzkiego i sankt-petersburskiego. Natomiast w przypadku metropolity rostowskiego Arseniusza Maciewicza o jego nominacji decydowały zasługi dla Cerkwi i osobisty autorytet. W sytuacji, kiedy hierarcha okazał się przeciwnikiem sekularyzacji dóbr cerkiewnych, zwłaszcza monasterskich, został usunięty z urzędu po pokazowym procesie. Predyspozycje duchownych były ważnym kryterium ich doboru w obsadzaniu kierownictwa akcji misyjnych, służących interesom państwa. Tak było w przypadku misji chrystianizacyjnych w stosunku do muzułmanów na Syberii, czy ludów na Dalekim Wschodzie i Północnej Ameryce. Katarzyna II doceniała rolę duchowieństwa w działalności oświatowej prowadzonej na całym obszarze Imperium.

Ostatni podrozdział dysertacji został poświęcony „znaczeniu prawosławia w zewnętrznej polityce Rosji w latach panowania Katarzyny II w warunkach ostatecznego formowania się prawosławnej ruskiej tradycji w procesie budowania podstaw narodowej, religijnej i socjalkulturowej tożsamości”. Ten zagmatwany tytuł, który powinien brzmieć „wykorzystanie prawosławia w polityce wewnętrznej i zagranicznej Rosji za panowania Katarzyny II”, odnosi się głównie do kwestii ścisłej korelacji pomiędzy kulturą rosyjską a prawosławiem (prawosławie jest nierozdzielalnym elementem kultury rosyjskiej, a rosyjskość jest tożsama z prawosławiem). Zgadzam się z Doktorantem, że dopiero za panowania Katarzyny II zakończył się proces formowania się rosyjskiej tradycji prawosławnej, która zawierała się w jedności prawosławia, rosyjskości i wierności monarchii. Wówczas rodziły się zręby koncepcji jedności Rosji, później zawierającej się w formule Mikołaja Ustriałowa, „prawosławie, samodzierżawie i narodowość”. Imperatorowa doskonale wykorzystała ten element w prowadzeniu polityki wewnętrznej i zagranicznej. Popierana przez nią działalność misyjna Cerkwi wśród muzułmanów miała na celu nie tylko powiększenie liczby wyznawców prawosławia, ale zintegrowanie ludności schryścianizowanej z państwem carów. Równolegle kształtował się obraz „prawosławnej władczyni”, pomimo że pochodziła ona ze środowiska protestanckiego. Tak sformułowany obraz ruskiego prawosławnego monarchy miał ukazać imperatorową, jako pomazańca Bożego,

troszczącego o lud rosyjski. Dobrze, że Opiniowany zwrócił uwagę na ten szczególny moment w historii Rosji, kiedy jej granice obejmowały Moskwę, Sankt-Peterburg, Nowogród, Kijów oraz Krym. Były to najważniejsze miejsca w historii narodu rosyjskiego i ruskiego prawosławia, wiązały się z przyjęciem chrześcijaństwa. Przypomnę, że na Krymie księżę Włodzimierz Wielki przyjął chrzest.

Jestem pełen uznania za podanie przykładu rozwiązania sprawy Krymu i mieszkających tam Greków za wzorcowy element charakteryzujący politykę Katarzyny II z wykorzystaniem podległego jej Świętobliwego Synodu Rządzącego. Poprzez wprowadzenie krymskiego biskupa pochodzenia greckiego Ignacego do Świętobliwego Synodu Rządzącego i deportację Greków z Krymu imperatorowa doprowadziła do włączenia półwyspu nie tylko do Rosji, ale kanonicznej struktury Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Jej idea, że wszyscy prawosławni powinni być wiernymi Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej odnosiła się też do innych obszarów Imperium.

Prawosławie było wykorzystane, jako element polityki Rosji na Bałkanach (ziemiach mołdawskich, rumuńskich i bułgarskich), basenie Morza Czarnego i w Azji Mniejszej. O ile problem ten do tych obszarów został częściowo przedstawiony, to niemalże całkowicie została pominięta kwestia prawosławia w relacjach polsko-rosyjskich. Rosja prowadziła aktywną politykę wobec prawosławnych w Polsce. Po I rozbiorze Polski Petersburg zagwarantował sobie prawo przestrzegania porządku i sprawowania opieki nad ludnością prawosławną w Rzeczypospolitej. Pod presją Rosji sejm w 1775 roku uchwalił nową ustawę o dysydentach. Prawosławni w świetle nowej ustawy uzyskali ograniczony dostęp do sejmu, a do rozpatrzenia sporów majątkowych z unitami powołano komisję mieszaną. Traktat polsko-rosyjski, aprobowany przez sejm w 1775 roku, regulował sytuację prawną ludności prawosławnej, oddawał ją pod opiekę biskupów pozostających poza granicami kraju. Zawarty z Rosją traktat porozbiorowy dawał jej podstawy prawne do dalszej ingerencji w sprawy wewnętrzne kraju. Pierwsza interwencja rządu rosyjskiego nastąpiła w 1782 roku. Jej oficjalną przyczyną stała się działalność „misyjna” unitów, którzy odbierali prawosławnym świątynie i obsadzali parafie swoimi duchownymi. Nieustanne skargi ludności prawosławnej zmusiły ówczesnego ambasadora rosyjskiego, hrabiego Otta Stackelberga, do interwencji u króla i Rady Nieustającej. Ambasador w specjalnym reskrypcie domagał się zachowania stanu posiadania Cerkwi prawosławnej i powstrzymania działań unitów sprzecznych z wcześniej zawartymi w 1768 i 1775 r. porozumieniami. Dyplomata rosyjski postulował ponadto erygowanie biskupstwa prawosławnego na terenie Rzeczypospolitej. Ten ostatni postulat był często wysuwany przez społeczność prawosławną od 1772 r., albowiem po I rozbiorze cała diecezja mohylewska znalazła się w granicach Rosji¹⁵.

Oprócz kwestii polskiej brakuje mi w tym rozdziale omówienia prawosławnej misji rosyjskiej w Mandżurii i Ameryce Północnej. Dobrze by było wskazać na inne elementy prowadzonej przez Katarzynę II polityki wobec Cerkwi, a zwłaszcza jej skutków, czego brakuje w zakończeniu. A przecież ta ostatnia „oświecona caryca” doprowadziła do likwidacji w 1764 roku około 75% klasztorów, a ich dobra zostały sekularyzowane. Metropolita Rostowa Arseniusz za protesty przeciwko prześladowaniom został zdegradowany i uwięziony w twierdzy. Między panującymi w Rosji, ulegającymi wpływom zachodnim, a duchowieństwem i ludem, pozostającym w dawnej tradycji chrześcijańskiej, pojawił się wyraźny rozdźwięk. Efektem tego rozdźwięku było pojawienie się na szeroką skalę ruchu sekciarskiego.

¹⁵ Por.: A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, [w:] *Ziemia Północna Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815*, red. M. Biskup, Warszawa-Toruń 1996, s. 81-94; *Ihumen Sawa Palmowski*, Białystok 2001.).

Pomimo tego w XVIII wieku doszło do ponownego odrodzenia życia religijnego w Rosji i wzrostu znaczenia Cerkwi prawosławnej w życiu publicznym. Rozwój myśli teologicznej nastąpił w Rosji za sprawą upowszechnienia się nauczania św. Tichona Zadońskiego (1724-1783), biskupa woroneskiego. Jego nauczanie, oparte na fundamencie Ewangelii i dziełach Ojców Cerkwi, popularyzowało powszechność zbawienia rodzaju ludzkiego. Dzięki jego poglądom w XIX wieku pojawiły się nowe ośrodki zakonne o charakterze kontemplacyjnym i modlitewnym. W Rosji popularna stawała się instytucja „starczestwa”, mnichów o głębokiej mądrości i wiedzy. Odnowę życia zakonnego zapoczątkował żyjący w XVIII wieku mnich Paisij Wieliczkowski (1722-1794). Jemu też przypisuje się odrodzenie życia intelektualnego w klasztorach i upowszechnienie tekstów nauczania świętych ojców Cerkwi. Praca Paisja Wieliczkowskiego *Dobrotolubije*, będąca zbiorem wyjątków pism ojców Cerkwi greckiej, stanowi do dziś podstawowy podręcznik do poznania prawdziwych zasad życia chrześcijanina.

W zakończeniu rozprawy znajduje się wiele elementów, które winny się znaleźć we wstępie: omówienie jej struktury, zastosowane metody badawcze, charakterystyka źródeł, itp. Podkreślić za to należy trafną konkluzję Doktoranta, która mówi o zwiększeniu wpływu władzy państwowej na Rosyjską Cerkiew Prawosławną w okresie synodalnym i wykorzystaniu prawosławia przez panujących do prowadzenia wewnętrznej i zagranicznej polityki.

Na zakończenie kilka uwag szczegółowych, które nie decydują o ocenie pracy. Mam wiele zastrzeżeń do poprawności wykonania przypisów i podanej bibliografii. Przykładem jest niekonsekwentne i nieprawidłowe stosowanie nazwisk autorów prac, brak skrótów, powtarzania pełnych not bibliograficznych w odnośnikach. Niezgodnie z zasadami wykonano noty bibliograficzne odnośnie prac zbiorowych, bibliografii wykorzystanej literatury, co jest poważnym błędem warsztatowym.

Konkluzja. Pomimo powyższych uwag krytycznych i innych wielu drobnych usterek moja opinia o pracy doktorskiej ks. mgr Volodymyra Saharova jest pozytywna. Jej główną wartością jest przedstawienie procesu zwiększającego wpływu władzy państwowej na Rosyjską Cerkiew Prawosławną w okresie synodalnym, od wprowadzenia reform w 1721 roku do końca panowania Katarzyny II. Z tego zamierzenia autor pracy wywiązał się doskonale. Autor z powodzeniem zrealizował postawiony sobie cel wypełnienia luki w badaniach nad tą tematyką i uczynił to w sposób kompetentny, na drodze znacznego wysiłku badawczego. Recenzowana rozprawa świadczy o pracowitości doktoranta i umiejętnościach koncentracji na poruszonych problemach. Ks. mgr Volodymyr Saharov nie boi się stawiać hipotez, które udowadnia w oparciu o materiały źródłowe i dostępne mu opracowania. To śmiałe podejście do badań wymagało dobrego opanowania warsztatu naukowego, który nie zawsze był zastosowany, zwłaszcza w odnośnikach, we wstępie, zakończeniu i bibliografii. W rezultacie powstało opracowanie interesujące, posiadające duży aspekt poznawczy, choć niepozbawione pomyłek. Pomimo tego, poprzez wskazanie na wiele nowych faktów historycznych i nowatorskie podejście do tematu, praca stanowi ważny wkład w poznaniu dziejów Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w okresie synodalnym.

Reasumując stwierdzam, że praca ks. mgr Volodymyra Saharova spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie do dalszych etapów jej obrony.

Białystok, 5 sierpnia 2020 r.

Prof. zw. dr hab. Antoni Mironowicz